

Юлія Грищенко

**БОЛГАРСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УСРР
В УМОВАХ ГОЛОДУ
1921–1923 РОКІВ**

У статті розкрито наслідки гуманітарної катастрофи, спричиненої голодом 1921–1923 рр. Продемонстровано, що вона була обумовлена не лише географічними та кліматичними умовами, а й рядом політичних та економічних факторів. Регіональний сегмент подій мав свої особливості та динаміку, але він лише демонстрував універсальний характер голоду, викликаного постреволуційною руйною та безвідповідальною політикою більшовиків.

Ключові слова: нова економічна політика, болгарська етнічна меншина УСРР, голод, смертність, епідемії.

Більшовицький переворот започаткував епоху болісних соціально-політичних трансформацій. Звичний уклад життя величезних мас населення відбувався шляхом насильницького запровадження нових форм господарювання, терору та залякування. Це стосувалося всіх регіонів, всіх соціальних та етнічних груп. Спроби влади мінімізувати наслідки цих змін за допомогою традиційних заходів та інструментів виявилися малоефективними. У різних областях та місцевостях України не припинялися масштабні селянські заворушення, пов'язані з несприйняттям політики комуністичного штурму.

Затвердження у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) курсу на нову економічну політику засвідчило намагання партійних вождів вирішити найбільш гострі соціальні проблеми. Перехідний період в УСРР набув суперечливого характеру і розтягнувся в часі з 1921 р. до першої половини 1923 р. Впроваджувані більшовиками заходи не внесли якісних змін у становище болгар-колоністів. Більше того, одним з їх наслідків став голод 1921–1923 рр.

Землі, на яких господарювали болгарські поселенці, аграрії класифікують як зону «ризикованого землеробства», що пов'язано з недостатньою кількістю річних опадів. У степовій зоні порядок землеустрою визначався за інструкцією від 5 лютого 1920 р. «Про попередній розподіл земель». Запровадження в життя положень цього документу призводило до постійного збільшення малоземельних або безземельних колоністів за рахунок постійного зменшення наділів на користь оточуючого неболгарського населення. Болгарські села

(як і німецькі та грецькі) потрапили під т.зв. «поселищне розкуркулення», що в результаті призвело до зниження їх економічної потужності¹.

Вкрай несприятливі кліматичні умови першої половини 1921 р. ще більше ускладнили і до того важку ситуацію. Посуха спричинила майже повну загибель врожаю. Спека весни–літа 1921 р. винищила посіви в Миколаївській губернії на 65%, Одеській – на 45%. Внаслідок відсутності фуражу, поголів'я худоби скоротилося на 70–80%. КНС с. Терновка Миколаївського повіту, більшість населення якого склали болгари, доповідав, що посухою винищені усі хлібні посіви та пізні польові культури².

Втім, не лише природні катаклізми лежали в підоснові катастрофічних соціальних наслідків. Ще взимку 1921 р. у болгарських колоніях були вилучені всі запаси хліба, що стало катализатором соціальної катастрофи. У більшості сіл, заселених болгарськими поселенцями, чисельність голодуючих сягала понад 50%, тим самим збільшуючи показники захворюваності та смертності серед населення. Незважаючи на це, ЦК КП(б)У зобов'язував місцеву владу не припиняти збір продподатку попри труднощі, які виникали при цьому. Дискримінаційно підвищений рівень податку у порівнянні з неболгарським населенням викликав незадоволення серед іноземних поселенців. Досить часто заборгованість неболгарських сіл розподілялася серед господарств колоністів. План 1921 р. не був виконаний, що обумовило посилення репресій (як індивідуальних, так і колективних) проти неплатників податків³. Широко застосовувалася т.зв. «система 20 будинків»: кожне (у даному випадку болгарське село) поділялося на окремі сектори з 20 будинків, де призначалася особа, відповідальна за своєчасний збір та передачу під розписку зібраних податків до сільрад⁴. Метод кругової поруки призвів до стрімкого зубожіння селян та повної виїмки наявних запасів хліба й насіння. Болгарські селяни були вимушені продавати худобу, а отримані кошти вкладати у виконання продподатку. Ринок відреагував на катастрофу в сільськогосподарському секторі миттєво – конина коштувала вдвічі дешевше за хліб⁵.

¹ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). – Т. 1. – К., 2015. – С. 137.

² *Козирєва М.Е.* Адміністративно-територіальні перетворення та соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20–30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: збірник. – Миколаїв, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 85–89.

³ *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – С. 75.

⁴ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р–3501. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 10.

⁵ *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України. – С. 89.

Таким чином, декларування нової економічної політики на союзному рівні не означало автоматичного покращення ситуації у селах півдня України. Невдачі у справі хлібозаготівель керівні органи країни переклали на місцеве населення, звинувативши його у марнотратстві збіжжя ще до початку збору продподатку.

Фатальну роль відіграв кліматичний фактор – посуха, неймовірна спека, ерозія ґрунтів і як результат – загибель значної частини врожаю 1921 р. Загалом, чистий збір зернових у середньому в Південній Україні не перевищував 5 пудів на душу населення. Врожаю вистачало ледве на те, щоб не померти голодною смертю⁶. У вересні в доповіді голови Мало-Буялицького волосного виконавчого комітету М. Стоянова зазначалося: «від цієї посівної кампанії залежить майбутнє Одеського повіту. Коли озимі не будуть засіяні повністю, селяни будуть приречені на голодну смерть. Господарства будуть остаточно розорені. Худоба здохне. Діти будуть помирати від голоду»⁷. Особливо наголошувалося на тому, що селянам не слід сподіватися на допомогу з боку влади, покладатися варто лише на свої внутрішні резерви, оскільки «держава неспроможна зараз у достатній кількості допомогти Одеському повіту. Держава зараз мусить віддавати останній хліб на Поволжя та Урал, де вже царює голодна смерть». Подібні заяви лунали з уст представників влади багатьох територіальних громад півдня України. У листопаді 1921 р. в доповіді болгарської секції відділу управління Одеського губерньського виконавчого комітету «Про економічне та політичне становище в болгарських колоніях Одеської губернії» зазначалося, що «більшість колоній вже накриті голодом»⁸. У грудні цього ж року на засіданні Терновської волосної ради головуєчим було прийнято рішення про «негайне запрошення спеціальної комісії для обстеження волості, зважаючи на повну відсутність забезпечення населення продовольчими запасами, фуражем і живим інвентарем та розмах голоду 1921 р.»⁹.

Нагадаємо, що в болгарських поселеннях регіону всі хлібні запаси були вилучені ще взимку 1920–1921 рр. В результаті продрозкладки та зменшення землезабезпечення знизилася продуктивність праці населення, яке чітко усвідомлювало, що колоністські господарства розглядалися радянським керівництвом лише як джерело реквізицій. Зауважимо, що болгарські колоністи Південної України й до цього потерпали від неврожайних років через погодні умови, але ситуацію стабілізувало існування продовольчих резервів, громадських фондів та допомога релігійних общин. Натомість більшовицька держава поставила селян в умови, несумісні з виживанням.

⁶ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). – Т. 1. – С. 78.

⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 23.

⁸ ДАОО. – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 24, 217.

⁹ ДАМО. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 28.

Нестача фуражу спричинила різке зменшення робочої й продуктивної худоби, що в свою чергу впливало на хід посівної кампанії осені 1921 р. Ті заходи, які впроваджувалися радянською владою, обумовлювали масштаби майбутнього голоду та були однією з його причин – на місцях не залишалось й 10% від потреби у посівному матеріалі. Так, наприклад, у серпні 1921 р. на засіданні Терновського КНС доповідач К. Казанжи наголошував на тому, що «у цей засушливий рік бідні запаси озимини варто використовувати з розумом і засіяти якомога більше полей. При цьому варто пам'ятати, що використовувати коней ми не зможемо – їх немає чим годувати»¹⁰. Власне, посівне зерно взагалі не повинно було вилучатися. Великих масштабів набули конфіскації реманенту та фуражу для худоби. Голод примушував багатьох селян продавати за безцінь майно та сільськогосподарський реманент. При цьому ціни або ж курс обміну був вкрай не вигідним (наприклад, за 2 пуди зерна віддавався сакківський плуг, а за 15–20 пудів – парова молотарка¹¹).

Наслідком волонтаристських дій місцевих органів влади став масовий голод у болгарських селах півдня України, який досяг свого апогею у першій половині 1922 р. Крім Одеського повіту, за висновками В. Мільчева та Ж. Пєєвої, «неврожай та як наслідок – неминучий голод охопили весь Бердянський повіт. Особливо постраждала болгарська Цареводарівська волость»¹². Показово, що вже з осені – початку зими 1921 р. болгарське населення харчувалося різноманітними сурогатами¹³. Усе це призводило до розповсюдження масштабних епідемій – черевний та висипний тифи забрали життя кількох тисяч болгар. Влітку 1921 р. серед усіх лікарняних закладів Одеського повіту було поширене розпорядження завідуючого повітового відділу охорони здоров'я, у якому вказувалося на необхідності невідкладного реагування на зростаючі показники захворювання на холеру. Згідно рекомендацій документу відкривалася санітарна станція у с. Нечаянне, туди ж була завезена необхідна кількість доз вакцин для боротьби з хворобою. В результаті переговорів між відділом соціального забезпечення та завідуючим відділом охорони здоров'я було прийняте рішення про надання матеріальної допомоги родинам, члени яких померли від черевного тифу¹⁴. Відомо, що у двох болгарських селах – Малий

¹⁰ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-222. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 9.

¹¹ ДАОО. – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 29.

¹² Мільчев В.І., Пєєва Ж.В. Ренесанс та репресії: болгари Таврії у два перші десятиріччя радянської влади (1920–1939 рр.) // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2006. – Т. 9. – С. 31.

¹³ ДАОО. – Ф. Р-87. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1а.

¹⁴ Там само. – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

Буялик та Кубанка у період з листопада 1921 по лютий 1922 рр. було зареєстровано 12 випадків захворювання на черевний тиф¹⁵, 8 осіб померли¹⁶. Подібні випадки фіксувалися і в Мелітопольському повіті Таврійської губернії¹⁷. Аналогічною ситуація була і у Терновці Миколаївської волості. Тут, лише у березні 1922 р. зафіксовано 15 хворих на висипний тиф, 7 осіб з яких невдовзі померли¹⁸. У серпні 1922 р. на Одещині документи фіксують 2,3 тис. випадків голодної смерті і 7,7 тис. випадків різноманітних захворювань, спричинених голодом¹⁹. На Мелітопольщині останній показник на березень 1922 р. складав 2 519 осіб (з них 1 343 – діти), 12 445 осіб були змушені харчуватися сумішами з сурогатів²⁰.

У червні 1921 р. під час VI Всеросійського з'їзду з сільськогосподарської справи колишній міністр продовольства Тимчасового уряду С. Прокопович виголосив ідею стосовно необхідності створення громадського комітету з допомоги голодуючим²¹. Посередником виступив М. Горький, який 29 червня вніс на розгляд політбюро ЦК РКП(б) пропозицію про створення Всеросійського комітету допомоги голодуючим. 21 липня ВЦВК затвердив статус новоутвореної організації. Очолив його голова Московської міської ради Л. Каменев, заступником став О. Риков. Керівництво країни сподівалося отримати за посередництвом комітету допомогу від західноєвропейських країн та США. Паралельно з комітетом була створена Центральна комісія з допомоги голодуючим, основними завданнями якої стали визначення масштабів голоду, визнання голодуючими населення певних регіонів, пошук та надання допомоги селянам, які потерпали від голоду, переселення голодуючих з постраждалих районів. Головою комісії був призначений М. Калінін. Основними векторами діяльності цієї структури стала допомога населенню Кубані та Поволжя (поширення голоду на півдні України тривалий час замовчувалося більшовицьким керівництвом)²². Зважаючи на це, постраждале населення південних регіонів вимушене було брати участь у роботі комісії через аналогічні структури, які створювалися на територіях решти союзних республік. Однією з найбільших на півдні України стала утворена

¹⁵ Там само. – Спр. 51. – Арк. 41.

¹⁶ Там само. – Спр. 50. – Арк. 95.

¹⁷ ДАЗО. – Ф. Р–3501. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 96.

¹⁸ ДАМО. – Ф. Р–615. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 226.

¹⁹ ДАОО. – Ф. Р–87. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1а.

²⁰ ДАЗО. – Ф. Р–3501. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17–18.

²¹ *Кульчицький С.В.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн. 1. – К., 2013. – С. 41.

²² *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – К., 1993. – С. 31.

в серпні 1921 р. Одеська комісія з допомоги голодуючим. Очолив її П. Воробйов, членами були О. Белоусов, О. Ніколаєв, М. Фрідман та Р. Крочман²³.

Звіт роботи Комісії за серпень 1922 р. – квітень 1923 р. демонструє нам приклад її понад піврічного функціонування. Так, зокрема, «у голодуючих губерніях основним контингентом, який обслуговувався територіальними структурами доголодуючим було визнано безпритульних дітей й сиріт у містах та сільській місцевості. Інші ж (голодуючі – *Авт.*) можуть розраховувати на нашу допомогу лише при існуванні реальних проявів голоду. У врожайних губерніях допомога надається лише дітям та переселенцям з інших регіонів». Що стосується продовольчих потужностей, якими володіла Комісія, то наприкінці 1922 р. її фондам належало 7 млн. 500 тис. пудів хліба, з яких 2 млн. 500 тис. складав резервний фонд, 2 млн. 300 тис. – фонд видачі окремим господарствам, 1 млн. – фонд організації громадських робіт, 700 тис. відводилося на озимі посіви й по 400 тис. пудів на організацію громадського харчування та роботу медичних і дитячих закладів²⁴.

Створення комісій на теренах України, однак, не означало, що її селянство врешті могло сподіватися на певні преференції та надходження допомоги. Навпаки, в 1921 р. голодуючі селяни України змушені були спонсорувати рішення більшовицького проводу.

8 вересня 1921 р. Мало-Буялицька волосна комісія з допомоги голодуючим прийняла рішення про передачу на користь голодуючих Поволжя понад 100 тис. руб., 2 пудів пшениці, 30 фунтів борошна та 10 фунтів квасолі. Наведені обсяги «продовольчої допомоги» (що виймалася з фондів місцевого населення за принципом «битий небитого везе») самі по собі красномовно свідчили про реальний стан справ. Також був організований збір коштів з проведення культурних заходів – встановлювалася ставка у 10% від отриманої загальної суми з проведеного концерту чи театральної вистави. Перед початком цих заходів зазвичай організовувався розіграш лотереї, частину прибутку від якої переможці повинні були передати до комісії²⁵. Таким чином, болгарське селянство півдня України (так само як і решта етнічних меншин), самі потерпаючи від голоду, через невизнання свого статусу з боку радянської влади були вимушені віддавати останнє продовольство та заощадження.

Наростання загрозливих тенденцій штовхало органи радянської влади до кроків, спрямованих на підтримку голодуючих регіонів: збільшення обсягів грошової допомоги з фондів комісії допомоги голодуючим, ухвалення рішення про викуп живого та мертвого

²³ ДАОО. – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1.

²⁴ ДАМО. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 16, 42.

²⁵ ДАОО. – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 11.

інвентаря у населення, видачу грошових позик постраждалим. Як приклад, у грудні 1921 р. 238 голодуючим села Терновка було видано 52 пуди харчів та продовольства²⁶. Враховуючи катастрофічну нестачу продовольства, було прийнято рішення про відкриття закладів громадського харчування (наголос в роботі їдалень був зроблений на користь безробітного населення та дітей)²⁷. На вересень 1922 р. всього на території УСРР функціонувало 738 таких пунктів, які були розраховані на 276 тис. осіб (з них у Катеринославській губернії 252 на 50 тис. населення, у Миколаївській 23 на 30 тис. осіб та Одеській 167 на 52 тис. осіб)²⁸. У минулому 1921 р. на Одещині діяло 270 їдалень, у яких харчувалося 50,7 тис. дітей²⁹. Окремо визначалася допомога безробітному населенню. В Одесі, наприклад, одночасно з їдальнями діяли дитячі приймальники та ізолятори. Подібні заклади відкривалися в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. Так, в Акимівській волості працювало 9 їдалень, розрахованих на 1 800 дітей³⁰. До практичних кроків місцевих органів влади, які стосувалися підтримки дитячого населення, також можна віднести заходи з евакуації до менш постраждалих регіонів країни дитячих закладів з їх вихованцями³¹. Незважаючи на зростаючу чисельність мережі цих закладів, постійна нестача продовольства унеможливлювала їх повноцінне функціонування. Наприклад, голова Терновської волосної комісії з допомоги голодуючим у травні 1922 р. у листі до Миколаївської повітової комісії наголошував, що «кілька тижнів у нас спостерігається гостра нестача продовольства. Якщо справа не покращиться, наших потужностей вистачить хіба на десять днів. Ми із 300 запланованих обідів щодня можемо нагодувати максимум 80 людей»³². Як наслідок, на початку вересня «усі столові Терновської волості були закриті», одна з яких, розрахована на 700 осіб (з них 200 – діти), відновила свою роботу лише наприкінці жовтня³³.

Спрогнозувати позитивну перспективу врожаю наступного 1922 р. у болгарських колоніях через нестачу посівного матеріалу було неможливо. Ситуація знаходила своє пояснення з боку місцевої влади – за її твердженнями, усі запаси посівного матеріалу були передані на

²⁶ ДАМО. – Ф. Р-615. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 11-12.

²⁷ Там само. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 16-17; Там само. – Ф. Р-686. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 5зв.

²⁸ Там само. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 35.

²⁹ ДАОО. – Ф. Р-87. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 33.

³⁰ ДАЗО. – Ф. Р-3501. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 115.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 618. – Арк. 3.

³² ДАМО. – Ф. Р-615. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 220.

³³ Там само. – Ф. Р-686. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 15, 23.

потреби голодуючих. При цьому дивним чином не згадувалися масові зернові ревізії та конфіскації. Ще однією причиною відсутності посівів у колоністських господарствах став збір завищеного продподатку. Зазначені фактори в комплексі призвели до тотального зменшення поголів'я худоби та реманенту і поставили під загрозу посівні роботи 1922 р. Разом з тим, 28 січня 1922 р. Наркомзем УСРР підписав договір з Запорізьким губернським виконавчим комітетом про обов'язковий розподіл між усіма болгарськими поселенцями Запорізької губернії посівного матеріалу, закупленого Наркоматом зовнішньої торгівлі УСРР у Болгарії³⁴. Втім, ця одинична акція була неспівмірною з загальними масштабами втрат і потреб голодуючих. Як приклад, під час проведення засідання Терновської волосної комісії з питань допомоги голодуючим 25 лютого 1922 р. Є. Ганчо наголошував, що «у масштабах голодуючої волості надана владою допомога є просто нікчемно-мізерною»³⁵. Тижнем раніше, а саме 17 лютого, під час загального зібрання селян Терновки було прийнято рішення про «організацію поїздки делегації терновчан у складі С. Цветка, А. Христо та Г. Жело до Болгарії з метою збору та отримання допомоги на користь місцевих голодуючих»³⁶. В умовах замовчування владою масштабів голоду на півдні України населення болгарських колоній було поставлене на межу виживання, в той час як іноземні організації спрямовували всі свої зусилля на порятунок голодуючих Поволжя. Відсутність болгарських національних організацій (аналогічних тим, що були поширені серед німецького, польського та єврейського населення) стала ще однією з причин великих людських втрат³⁷.

Невиправданими лишилися сподівання болгарських колоністів на своєчасне отримання насінневої допомоги з боку держави. Побоюючись, що поля залишаться незасіяними, і це унеможливить стягнення продподатку, населення масово почало відмовлятися від наділеної землі, що в свою чергу призвело до скорочення посівних площ. У серпні 1922 р. у доповіді «Економічне становище Одеської губернії» член колегії з вивчення голоду С. Зак наголошував, що «посівна площа губернії зменшилася у 1922 р. до розмірів, які не мають прикладів у минулому. Посівна площа 1921 р. скоротилася у Одеському повіті на 58%. Не виправдалися сподівання і на врожай 1922 р. Свою роль відіграла посуха»³⁸.

³⁴ Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1993. – С. 118–119.

³⁵ ДАМО. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 56.

³⁶ ДАМО. – Ф. Р-222. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1.

³⁷ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). – Т. 1. – С. 193.

³⁸ ДАОО. – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 54.

1922 рік частково повторив неврожай минулого року, та попри це органи влади визнали регіон таким, що може повністю забезпечити себе зерном та іншими продовольчими запасами у 1922–1923 рр.³⁹. Це тільки погіршило і без того складну ситуацію та призвело до нового загострення голоду.

Страхітливо вражаючими були чисельні показники голодуючого населення територіями УСРР. Так, на кінець вересня 1922 р. із загальної кількості населення Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської губерній у 9 млн. 492 тис. осіб голодуючими було визнано 3 млн. 709 тис. 556 осіб (35%), з яких 1 млн 268 тис. 948 дітей (40%)⁴⁰. Серед 1 млн 737 тис. населення Катеринославщини голодувало 766 тис. (з них 197 тис. 600 дітей), на Миколаївщині з 1 млн 371 тис. 700 осіб голодувало 720 тис. (з них 270 тис. 272 дитини). Аналогічні показники Одеської губернії становили 565 тис. дорослих та 176 тис. дітей із загальної кількості населення у 1 млн 940 тис. 300 осіб⁴¹. За даними «Звіту щодо кількості голодуючих» на жовтень 1922 р. в Одеській та Миколаївських губерніях голодувало 85% болгарського населення⁴². В червні–липні 1922 р. чисельність голодуючих лише на території Одеського повіту сягнула 169 тис. осіб (з них 74 тис. – діти)⁴³.

Однак з болгарських поселень півдня України, незважаючи на їх важкий економічний стан, продовжувався вивіз хліба. У бюлетені № 8 центральної комісії допомоги голодуючим при ВЦВК від 20 вересня 1922 р. зазначалося: «сподівання на те, що Одеська губернія цього року не буде голодуючою не виправдалися, хліба вигоріли. Особливо постраждали від засухи ярові культури. Вже зараз Тираспольський та Вознесенський повіти просять негайної допомоги, від інших повітів надходить така ж інформація. В цілому губернія потребує у цьому році більшої допомоги, ніж у минулому, бо загальна кількість врожаю у 68 млн. пудів насправді значно менша від цієї цифри. Якщо порівняти показники про стан посівної площі, кількість робочої худоби та мертвого інвентарю з попереднім роком, то ми отримаємо картину повного занепаду сільського господарства, викликану голодом 1921 р. Посівна площа скоротилася до 71,2% від минулорічної. Кількість робочої худоби скоротилася на 33% у порівнянні з 1921 р.». Серед загальної маси болгарських господарств у 1922 р. безпосівними були 4,3%, з достатньою кількістю посівних площ –

³⁹ Мовчан О.М. Голод 1921–1923 на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 33.

⁴⁰ ДАМО. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 35.

⁴¹ ДАМО. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 35.

⁴² ДАОО. – Ф. Р-1374. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 24-24зв.

⁴³ Там само. – Ф. Р-87. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 50.

лише 35,9%, збитковими – 14%. Якщо говорити про загальні масштаби голоду в Одеській губернії на кінець 1922 р., спостерігається така картина: з 133 волостей голодували 84. Голод тримав у своїх ле щатах 521,8 тис. осіб, з них 265,4 тис. дітей⁴⁴. Аналогічна ситуація склалася в болгарських селах Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Так, згідно з відомостями доповідних записок та зведень голови волосного комітету допомоги голодуючим Акимівської волості А. Монкова, на березень 1922 р. чисельність голодуючих сягнула 12 987 осіб від загальної маси населення волості 17 490 осіб. Усього від початку голоду було зафіксовано 79 випадків голодної смерті (з них 43 – серед дітей). Через нестачу кормів та фуражу селяни були змушені масово винищувати худобу. Відомо, що ця цифра сягала майже 6 тис. голів (з них 1 582 корови, 1 738 свиней та 2 367 овець)⁴⁵. До цього необхідно додати і 3 419 голів худоби, яка загинула від голоду. Наслідки не забарилися: як стверджує В. Орлянський, на початок 1923 р. 57% болгарських господарств не мали робочих коней⁴⁶.

У резолюції, прийнятій за результатами проведення Всеукраїнської наради представників голодуючих районів (липень 1922 р.), наголошувалося на тому, що посуха початку 1922 р. винищила майже повністю посіви ярових культур, голод 1921 р. вичерпав усі наявні запаси продовольства у населення. Зазначалося, що посіви озимих культур, які складали основу засіяних площ, катастрофічно скоротилися, що обумовило зниження їх середнього збору. Голод 1922–1923 рр. завдав потужного удару по продуктивних силах села і різко знизив рівень життя селянства, спричинивши жахливе зубожіння населення голодуючих районів, рецидиви голоду у тих самих місцевостях та районах, зниження купівельної та товарообмінної спроможності населення⁴⁷.

Голод, який тривав з січня 1921 по травень 1923 рр. на території Південної України, призвів до тяжких економічних та демографічних наслідків. Точна чисельність жертв досі не встановлена. За підрахунками Наркомздоров'я УСРР, від голоду померло 47,5 тис. осіб⁴⁸. Великі лакуни в архівних матеріалах унеможливають достеменні підрахунки померлих від голоду болгар. Лише врожай 1923 р. дещо змінив ситуацію – збір зерна у порівнянні з попередніми роками зріс

⁴⁴ Там само. – Арк. 28–29, 32, 33.

⁴⁵ ДАЗО. – Ф. Р-3501. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17, 19–20.

⁴⁶ Орлянський В. С. Хозяйственная и культурная деятельность советов приазовских болгар в 20-е гг. // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 40.

⁴⁷ ДАМО. – Ф. Р-614. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 42.

⁴⁸ Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – Дрогобич, 2008. – С. 37.

на третину⁴⁹. Акти обстеження посівів болгарських сіл Бердянської округи Катеринославської губернії за грудень 1922 – грудень 1923 рр. дозволяють верифікувати цю тезу. Так, у середньому з засіяних озимим житом площ лише 60% зібраного врожаю було придатним для подальшого використання, аналогічні показники по ячменю становили 65%, вівса – 50%. Значно гірша ситуація склалася з посівами кукурудзи, проса, льону та соняшника – неврожай цих культур сягав від 90 до 100%⁵⁰.

Підсумовуючи, слід зазначити, що стартові позиції болгарської громади на етапі проголошення непу характеризувалися істотним погіршенням, порівняно з дореволюційними часами. Підосною соціально-економічних втрат болгар стали: брак земель для господарювання внаслідок поселенських розкуркулювань, надмірність оподаткування, повоєнна розруха і несприятливі кліматичні умови. Комплексна взаємодія названих факторів привела до стрімкої деградації господарств болгарських колоністів і голоду 1921–1923 рр. Втім, гуманітарна катастрофа, пов'язана з голодом, була спричинена не лише географічними та кліматичними умовами. Вона обумовлювалася передусім рядом економічних та політичних факторів (запізнілий перехід до нової економічної політики, збільшення кількості малоземельних та безземельних колоністів за рахунок постійного зменшення наділів на користь оточуючого неболгарського населення, дискримінаційна податкова політика тощо). Зростаючі масштаби конфіскацій сільськогосподарського інвентаря та фуражних запасів, вилучення посівного матеріалу і, відповідно, зменшення кількості продуктивної худоби призвели до ще більшого зростання масштабів голоду та демографічних втрат серед болгар. Негативно вплинула також і відсутність міжнародних болгарських благодійних організацій, подібних тим, що ефективно діяли, наприклад, у польській, німецькій та єврейській громадах*.

ГРИЩЕНКО Ю. Болгарское население УСРР в условиях голода 1921–1923 годов. В статье раскрыты последствия гуманитарной катастрофы, вызванной голодом 1921–1923 гг. Продемонстрировано, что она была обусловлена не только географическими и климатическими условиями, но и рядом политических и экономических факторов. Региональный сегмент событий имел свои особенности и динамику, но он только демонстрировал универсальный характер голода, вызванного постреволюционной руиной и безответственной политикой большевиков.

Ключевые слова: новая экономическая политика, болгарская этническая меньшина УСРР, голод, смертность, эпидемии.

⁴⁹Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – С. 19–20.

⁵⁰ ДАЗО. – Ф. Р–3408. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 224–243, 248.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 72.

HRYSHCENKO Y. Bulgarian population of the USSR in the conditions of the 1921–1923 famine. The article reveals the consequences of the humanitarian catastrophe caused by the famine of 1921–1923. It was demonstrated that it was caused not only by geographic and climatic conditions but also by a number of political and economic factors. The regional segment of events had its own peculiarities and dynamics, but it only demonstrated the universal nature of the famine caused by the post-revolutionary ruin and the irresponsible policy of the Bolsheviks.

Key words: *new economic policy, Bulgarian ethnic minority of the Ukrainian SSR, hunger, mortality, epidemic.*

References

- Kozyrieva M.E. (2000). Administratyvno-terytorial'ni peretvorennia ta sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok nimets'kykh rajoniv Pivdnia Ukrainy u 20-30-kh rr. 20 st. *Naukovi pratsi: zbirnyk. Vol. 5 Istorychni nauky*, 85-89. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyj, S. & Movchan, O. (1993). *Nevidomi storinky holodu 1921–1923 rr. v Ukraini*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyj, S. (2013). *Chervonyj vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli. (Vol. 1)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyj, S. (Ed.). (2015). *Suspil'stvo i vlada v radians'kij Ukraini rokiv nepu (1921–1928). Vol. 1*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Mil'chev, V. & Pieieva, Zh. (2006). Renesans ta represii: bolhary Tavrii u dva pershi desiatyrichchia radians'koi vlady (1920–1939 rr.). In *Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Memuary ta schodennyky. Bojko A. & Mil'chev V. (Comps.)*. Vol. 9, 27–81. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U». [in Ukrainian].
- Movchan, O. (1990). Holod 1921–1923 na Ukraini. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical journal*, 12, 30–36. [in Ukrainian].
- Nekoz, M., Orlians'kyj, V. & Tedieiev, O. (Ed.). (1993). *Bolhars'ke naseleattia pivdnia Ukrainy: Doslidzhennia i dokumenty. Issue 1*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
- Orlyanskij, V. (1993). Khozyajstvennaya i kul'turnaya deyatel'nost' sovetov priazovskikh bolgar v 20-e gg. *Bolhars'ke naseleattia pivdnia Ukrainy: Doslidzhennia i dokumenty. Issue 1*. Zaporizhzhia. [in Russian].
- Shytiuk, M. (2000). *Masovi represii proty naseleattia Pivdnia Ukrainy v 20–50-ti roky 20 stolittia*. Kyiv: Tetra. [in Ukrainian].
- Veselova O.M. (2008). *Holodomory v Ukraini: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Zlochyny proty narodu*. Drohobych: Vidrodzhennia. [in Ukrainian].